

OBJAŚNIENIA WYRAZÓW I ZWROTÓW

Agnieszka Piela

(Uniwersytet Śląski, Katowice)

O BRONI I BORYKANIU SIĘ

Można sądzić, że dla użytkownika polszczyzny XXI wieku wyrazy *broń* i *borykać się* niewiele mają ze sobą wspólnego. Trudno bowiem bez odwołania się do źródeł etymologicznych znaleźć jakieś powiązania między nimi. Jednak przywołane w tytule słowa nie zostały zestawione przypadkowo – okazuje się, że mają one wspólne korzenie. Warto zatem przyjrzeć się bliżej tym dwóm leksemom.

Wyraz *broń* funkcjonuje w polszczyźnie od XIV wieku. W epoce prasłowiańskiej miał postać **bornь* → **borń* (**bornь* zbudowane z pnia **bor-* i przyrostka **-nь*). Pierwotnie był nazwą czynności, jego dawna semantyka mieściła się w formule ‘spór, walka, obrona’ i ściśle wiązała się ze znaczeniem prasłowiańskiego czasownika **bor-ti*, **boř-q* ‘zмагаć się, mocować się; walczyć’ [SeBor, SeBr].¹ W języku polskim upowszechniło się jednak przedmiotowe znaczenie omawianego słowa. Potwierdzają to historyczne leksykony, które definiują wyraz *broń* (dawniej też: *bronia*, *bróń*) jako: ‘arma (*latiore sensu*)’, ‘nóż żelazny stanowiący część składową pługa, krój’ [Sstp], ‘wszystko, co służy do walki; oręż, uzbrojenie’ [SPXVI], ‘w ogólności każda rzecz służąca do obrony’, ‘w szczególności broń, oręż, nazywa się to wszystko, co służy do rażenia nieprzyjaciela lub obronienia siebie’ [SL], ‘narzędzie walki, każda rzecz służąca człowiekowi lub zwierzęciu do obrony własnej lub atakowania nieprzyjaciela’, ‘środek, sposób walki z kim czym’, ‘armia, siły zbrojne, wojsko’ [SPXVII]. Podobne treści odnotowują również późniejsze źródła mieszczące dawną warstwę leksykalną polszczyzny, por. notacje omawianego słowa w SWil, SW, SDor.

Dawne definicje rzeczownika *broń* dowodzą, że kontynuuje on stan z przeszłości – większość występujących w wiekach minionych jego zna-

¹ Słowniki etymologiczne podają, że prasłowiański wyraz **borti*, **bořq* jest spokrewniony z litewskim *bãrti* ‘ganić, łajać’, staro-wysoko-niemieckim *berjan* ‘bić’, łacińskim *feriō*, *ferire* ‘uderzać, bić, zabijać’, por. praindoeuropejski **b^her-* ‘obrabiać za pomocą ostrego narzędzia, ciąć, krajać, łupać, drapać, trzeć’. Na praindoeuropejskim pniu oparty jest też ogólnosłowiański leksem *brona* (psł. **borna*, z przyrostkiem **-na*) ‘narzędzie do wyrównywania zaoranej roli, brona’ – prawdopodobnie najpierw nazwa czynności ‘drapanie, wygładzanie’, wtórnie skonkretyzowane w ‘to, czym się drapie, wygładza’ [SeSł, SeBr, SeBor].

czeń przetrwała do naszych czasów. Dzisiaj *broń* to ‘środek służący do obrony lub walki z kimś, czymś (zwykle w postaci narzędzia, z którego wystrzeliwuje się lub miota pociski)’ [SDun], ‘rzecz służąca do walki bądź do zabijania’ [WSJP], ‘narzędzie walki, każda rzecz służąca do obrony własnej lub do rażenia nieprzyjaciela’ [USJP]. Ma też inne, przejęte z historii, znaczenia, tj.: (z kwalifikacją: *książkowy*) ‘środek lub sposób walki z kimś lub z czymś’, por. zwroty: *wytrącić komuś broń z ręki*, *złożyć broń* oraz (z kwalifikatorem: *wojskowy*) ‘formacja wojskowa’, por. wyrażenia: *broń pancerna*, *generał broni* [USJP]. Trzeba powiedzieć, że od omawianego rzeczownika pochodzi czasownik *bronić (się)*, a od niego kolejne derywaty prefiksalne: *obronić (się)* (por. też: *obrona*, *obronny*, *obronca*, *obronczyń*), *zabronić – zabraniać*, *wybronić – wybraniać (się)*, *wzbronić – wzbraniać (się)*.

Leksem *borykać się* nie ma długiej tradycji w polszczyźnie. Źródła etymologiczne datują go na wiek XIX [SeBor, SeSł, SeBań]. To rutenizm, pożyczka z języka ukraińskiego, por. formę *borykătysja* (też: *borikătysja* i *borjukătysja*) [SeBor].² Andrzej Bańkowski pisze, że do polskiej literatury wprowadził go Adam Mickiewicz „(...) w pięknym opisie zmagania się wiatrów przeciwnych”: *Nagle wichry zwarły się, porwały się w poły, borykają się, kręcą, świszczącymi koły krążą po stawach* [Pan Tadeusz 271] [SeBań]. Po raz pierwszy omawiany wyraz został odnotowany w SWil, ale w starszej postaci, tj. *borukać się* ‘daśać się, pasować się; iść w dażki’.³ SW potwierdza zarówno formę *borukać się*, jak i *borykać się* w znaczeniu ‘wodzić się za bary, mocować się, pasować się, iść w zapasy, walczyć’. Także SDor notuje *borukać się*, zaznacza jednak, że jest to forma dawna i odsyła do hasła *borykać się* definiowanego jako ‘zмагаć się, mocować się, pasować się, szamotać się, walczyć’, por. konteksty: *Gdzie się nieraz zdarzało borukać z niedźwiedziem, wbijać na sztych odyńca lub wytropić łosie – byłem silny jak niedźwiedź, a prędko jak dziecko, a ochoczy do łowów* [Syrok. Gaw. 56], *Klnąc, wrzeszcząc i lamentując borykały się z bydłatkami, starając się zegnać je i utrzymać w zwartej, zespolonej ciżbie* [Kruczk. Paw. 224], *Oficer, spostrzegłszy, że trzech żołnierzy leży na ziemi, a reszta boryka się z tym jednym człowiekiem, rzucił się nań sam z gołą szablą* [Żer. Rzeka 116]. W SGP wyraz *borykać się z kim, z czym* znaczy ‘borukać się, walczyć, iść w zapasy’, natomiast *borykać się* ma wartość semantyczną ‘szamotać się, np. z biedą; walczyć z nędzą, nie

² Por. też białoruskie wyrazy *barukácca* i *barókacca* ‘mocować się, zмагаć się’ oraz *barócca* ‘walczyć; bój się’ [SeBor].

³ Historyczne połączenie wyrazowe *iść w dażki // pójść z kimś w dażki* zawiera wygasły leksem *dażka* (blp). Jedno z dawnych znaczeń tego słowa to ‘dażanie się, pasowanie, kto kogo obali, zabawa młodych chłopców’ [SWil]. SW notuje nie tylko rzeczownik *dażki* ‘mocowanie się chłopców dla zabawy, kto kogo obali’, ale również czasownik *dażać się // dużać się* ‘pasować się, silić się, mocować się, borykać się’. Wskazane źródło podaje, że są to słowa gwarowe; SGP poświadcza te wyrazy w wymienionej semantyce.

dawać się biedzie' [Słow. Kolb.]. Wskazany słownik notuje jeszcze czasownik *borykać* w gwarowym znaczeniu 'plądrować, szukać, przewracając do góry nogami' oraz rzeczownik *boryki* (błp) 'zapasy, biadki': *Pastuch nuż w boryki z kudłatym (wilkołakiem)* [Lud I, 204] (SW potwierdza *borykać* i *boryki* w przytoczonej semantyce).⁴

Zauważyć należy, że we współczesnej polszczyźnie *borykać się* ma nieco inną niż w przeszłości semantykę. Obecnie dominującym znaczeniem omawianego słowa jest jego odcień metaforyczny. Andrzej Bańkowski w *Słowniku etymologicznym języka polskiego* podkreśla, że w szerszym znaczeniu tego wyrazu zaczęła „nadużywać” Eliza Orzeszkowa. Ów czasownik – jak dalej podaje autor – jest obecnie dość natrętny, mocno nadużywany, występuje często zamiast wyrazu *zмагаć się* (zob. hasło *borykać się* w SeBań). Zdają się to potwierdzać jego dzisiejsze definicje słownikowe. Okazuje się, iż pierwotny sens, tj. 'zмагаć się, mocować się, walczyć z czymś' (synonim: *walczyć*), ustępuje z polszczyzny na rzecz znaczenia przenośnego, czyli: 'pokonywać jakieś przeszkody, trudności', por.: *Borykać się z wiatrem, z falami; Borykać się z przeciwnościami* [USJP]. Co istotne, niektóre współczesne źródła leksykalne notują już tylko metaforyczną treść omawianego wyrazu. Przykładem mogą być objaśnienia tego słowa zawarte w SDun i WSJP: 'zмагаć się z czymś, próbować coś przezwyciężyć': *Borykać się z kłopotami, biedą, trudnościami* [SDun], 'próbować pokonać trudności lub rozwiązać problem, wkładając w to wiele wysiłku': *Niejednokrotnie przez ostatnie lata odwiedzałem swoich kolegów pełniących misje w krajach Ameryki Południowej i Afryki. Widziałem z jakimi trudnościami borykają się księża misjonarze* (źródło: NKJP: (ZACH): *Wsparli misję w Kongo*, „Gazeta Krakowska”, 2002-07-03), *Drugim problemem, z jakim się obecnie borykamy, jest renowacja Kamienicy pod Gwiazdą, która potrwa do czerwca przyszłego roku* (źródło: NKJP: Z Anną Kosicką, Małgorzata Litwin: *Atrakcyjne muzeum*, „Gazeta Miejska”, 2000) [WSJP].

Charakteryzowane słowo już w przeszłości funkcjonowało w przenośnej semantyce. Historyczne słowniki języka polskiego przytaczają wprawdzie figuratywne konteksty użyc dawnego *borukać się* oraz późniejszego *borykać się*, ale nie podają ich definicji, por. zdania: *Biedak borukał się ze swoją starością* (Krasz.), *Była to zemsta arendarza, co się z nim procesem borukał* (Drz.), *Borykał się z ciężkimi czasami i interesami* (Orzesz.) [SW], *Łamała sobie głowę dopóty, dopóki nie oszalała (...). Otóż to – pomyślałem sobie – jakie bywają skutki, kiedy kobieta boruka się z Heglem* (Szyrm. Pow. II, 315), *Opowieść prosta, twarda i smutna, jak życie biednych ludzi, borykających się z losem* (Krzywosz. Rusał. 128), *Nie na tom stworzony, aby borykać się z nędznymi przeciwnościami* (Orzesz. Na dnie I, 18) [SDor].

⁴ Por. też *boryka* 'zapaśnik' [SeBań].

Pierwotna semantyka *borykać się* jest ściśle związana ze znaczeniem prasłowiańskiego czasownika **borti (se)* ‘zмагаć się, mocować się, walczyć’, por. staro-cerkiewno-słowiańskie *brati se* ‘bić się, zмагаć się, walczyć’, rosyjskie *borót’ sia* ‘przemagać w zapasach, pokonywać w walce’ czy słowackie *borit’ sa* ‘pasować się’ [SeŚl, SeBr, SeBor]. Jak się okazuje, rdzeń omawianego słowa jest ten sam co w omawianym wyżej wyrazie *broń*.

Aleksander Brückner w *Słowniku etymologicznym języka polskiego* pisał, że **borti* to zupełnie zapomniane prasłowo. Mimo że uległo ono zapomnieniu, to jednak nie odeszło bez reszty do językowego lamusa. Na gruncie języka ogólnopolskiego ocalało w słowie *broń* (por. też rzeczownik *brona*), przechowuje je również pożyczony z języka ukraińskiego czasownik *borykać się*. Poza tym jeszcze w gwarach można odnaleźć ślady jego obecności. Źródła etymologiczne odnotowują rzeczownik *brodło* ‘kupa słomy, siana’ oraz wielkopolskie ‘deski, żerdzie nad boiskiem na skład słomy’. Prasłowiańska postać tego słowa to **bor-dło*; budowa jak w *radło* (**or-dło*) czy *szydło* [SeŚl].⁵ Wymieniają też dialektały czasownik *bróc się // bruć się* [SeŚl, SeBr, SeBor]; SGP potwierdza go w znaczeniu ‘pasować się, iść w (za) pasy’: *Zaczęli się bruć* (Bar. 114).⁶ Oprócz tego wiele staropolskich imion słowiańskich opartych zostało na pniu **bor-* (składnik dwupiennych nazw osobowych), np.: *Borzywój // Borzywoj, Borzysław* (rosyjski odpowiednik: *Borislaw*), *Borzygniew, Borzymir, Czycibor, Mścibor, Racibor, Świebor, Wojbor, Wszebor*. Jednak nie wytrzymały one próby czasu, „właśnie u nas najsilniejszego doznały uszczerbku (...), prawie zupełnie zaginęły; przechowały je dawne dzieje, a nierównie liczniej urabiane od nich nazwy miejscowe” [SeBr, hasło: *Imiennictwo osobowe*].⁷

Źródła

- ESBr – A. Brückner (oprac.), *Encyklopedia staropolska*, t. I (A–M), Warszawa 1990.
 SeBań – A. Bańkowski, 2000, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I, Warszawa.
 SeBor – W. Boryś, 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.

⁵ SGP notuje *brodło* w znaczeniu ‘bróg siana, słomy, zboża’, ‘sterta’, natomiast *bródło* definiuje jako ‘deski albo żerdzie na belkach nad bojowicą’.

⁶ Dodać trzeba, że na gruncie języka polskiego prasłowiańska grupa **tort* rozwinęła się w *trot*, stąd polskie *broń* (**bornь*), *brona* (**borna*) czy gwarowe *bróc // bruć* (**borti*), *brodło // bródło* (**bor-dło*). Czasownik *borykać się* jest pożyczką, w takiej postaci fonetycznej dostał się do języka polskiego.

⁷ Dawne imiona złożone zawierające rdzeń *bor-* (też: *woj-*, *raci-*, *stan-*, *stoj-*) to tzw. imiona wojownicze, szczególnie częste w przeszłości. Zdarzało się, że nieraz oba pnie znaczyły to samo, np. *Racibor*; czasem pnie odwracano, np. *Wojbor* i *Borzywój* [SeBor, hasło: *Imiennictwo osobowe*; ESBr, hasło: *Imiona*].

- SeBr – A. Brückner, 1970, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- SDor – W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–X, Warszawa 1958–1969 (z *Suplementem*).
- SDun – B. Dunaj (red.), *Język polski. Współczesny słownik języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 2007.
- SGP – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911.
- SL – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1994–1995.
- SPXVI – M.R. Mayenowa (red.), *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I–XXXVI, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–2012.
- SPXVII – W. Gruszczyński (red.), *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*, dostępne w Internecie: [www: http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl/pan_klient/index.php](http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl/pan_klient/index.php)
- Sstp – S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. I–XI, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–2002.
- SW – J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927 (tzw. *Słownik warszawski*).
- SWil – *Słownik języka polskiego*, wydany staraniem i nakładem M. Orgelbranda, t. I–II, Wilno 1861 (tzw. *Słownik wileński*).
- USJP – S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. I–IV, Warszawa 2003.
- SeŚl – F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, zeszyt 1, Kraków 1952.
- WSJP – *Wielki słownik języka polskiego PAN*, dostępne w Internecie: www.wsjp.pl